

5. *Королев С. Л.* Развитие теории психологического обеспечения деятельности в отечественной психологии и педагогике [Электронный ресурс] / С. Л. Королев, Л. М. Королев. – Режим доступа : <http://www.oim.ru/reader@whichpage>.

6. *Корольчук М. С.* Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.

7. *Кривоконь Н. І.* Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи : [монографія] / Н. І. Кривоконь. – Х : ФОП Олійник, 2011. – 480 с.

8. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : ООО «КММ», 2006. – 240 с.

9. *Максименко С. Д.* Психологія особистості : підручник / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К. : ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

10. *Москаленко В. В.* Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб / В. В. Москаленко // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування : матеріали науково-практичної конференції (12 травня 2005 року, м. Черкаси) / ред. кол. : В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька. – К. : Фенікс, 2005. – С. 7-13.

11. *Осухова Н. Г.* Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н. Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М. : Академия, 2007. – 288 с.

12. *Панок В. Г.* Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні / В. Г. Панок // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII, ч. 1. – С. 309-318.

13. *Психологическое обеспечение профессиональной деятельности* / [под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб. : Изд-во Петербург. ун-та, 1991. – 153 с.

14. *Шеломова Т. В.* Социально-психологическое обеспечение деятельности менеджера : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Т. В. Шеломова. – М., 2001. – 147 с.

УДК 159.9:316.612:364-787.24

Г.М. Бевз, канд. психол. наук, доцент
Університет менеджменту освіти, м. Київ, Україна

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАХИЩЕНОСТІ ДИТИНИ ТА СІМ'Ї В УМОВАХ ЗАМІСНОГО ДОГЛЯДУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена розкриттю поняття психологічної захищеності в контексті замісної опіки над дитиною. Соціальна робота розглядається як умова розбудови громадянського суспільства і засіб ствердження захисних соціальних систем. Доводиться, що компаративні дослідження є більш ефективним підходом під час вивчення системних явищ, яким і є замісна опіка над дитиною.

Ключові слова: соціальна робота, замісний догляд, захищеність, двобічний предмет діяльності соціального працівника, рівні соціальної роботи, прийняття рішення.

Статья посвящена раскрытию понятия психологической защищенности в контексте замещающей опеки над ребенком. Социальная работа рассматривается как условие развития гражданского общества и средство утверждения защитных социальных систем. Доказывается, что компаративные исследования является более эффективным подходом при изучении системных явлений, которым и является замещающая опека над ребенком.

Ключевые слова: социальная работа, замещающий уход, защищенность, двусторонний предмет деятельности социального работника, уровни социальной работы, принятие решения.

The authors elucidate the concept of psychological security in the context of substitution custody of the child. Social work is seen as a condition of civil society and a means of strengthening social protection systems. It is shown that comparative studies are more effective approach in the study of systematic effects, which is the replacement child custody.

Key words: social work, vicarious care, security, subject of bilateral social worker, level of at social work, to arrive at a decision.

До кола наукових досліджень все більше входять питання захисту та захищеності, що набуває особливої значущості в контексті здорового розвитку дитини та розбудови соціальних систем замісного догляду за дітьми. Однак саме в цьому аспекті питання безпеки та захищеності виявилися недостатньо осмисленими та вивченими. Виходячи з того, що соціальна система замісного догляду за дітьми включає різні рівні соціального функціонування, то ми поставили собі за мету окреслити основні поняття психології безпеки та захищеності та їх реалізації у соціальній роботі. Методом дослідження слугував науковий аналіз літературних джерел з питань безпеки як на індивідуальному рівні, так і суспільному.

У роботах соціальних психологів А.М. Сухова, Я.В. Подоляк поняття психічної небезпеки розкривається як загроза життю, що може виходити від людини (слова, думки, дії та вчинки), техніки, природних та соціальних явищ; виступати умовою чи ситуацією, внаслідок якої може бути спричинена шкода, поранення чи пошкодження [8, с. 24]. Загалом питання безпеки розглядаються на індивідуальному, соціальному та державному рівнях, науково обґрунтовуючись як здорове підґрунтя індивідуального та суспільного розвитку, при порушенні якого зростає рівень індивідуальної та соціальної напруженості [16, с. 44].

У контексті індивідуального розвитку питання безпеки піднімаються в роботах психологів, які вивчають розвиток дітей та його зміни внаслідок різних впливів, у тому числі і в ситуаціях порушення безпеки. Так, у працях Д. Боулбі, М. Ейсвоурт надаються унікальні дослідження особливостей розвитку немовлят в деприваційних умовах. Науково доведено, що почуття безпеки є однією з базових потреб людини, задоволення якої в ранньому віці закладає основу здорового розвитку дитини та новоутворення базової довіри до світу, а незадоволення – несе ризик на межі життя та смерті, на що вказує явище госпіталізму [6; 7; 9; 10; 11]. Науковці зазначають, що задоволення потреб безпеки виступає основою формування просоціальної особистісної спрямованості, а порушення чи незадоволення потреб безпеки дитини призводить до накопичення деструктивного потенціалу, що несе руйнівний вплив, змінюючи напрямок її особистісного становлення. Ці та інші аспекти деприваційних впливів, наслідків перенесених у дитинстві травм та насилля розкриваються в працях Н. Асанової, А. Прихожан, Н. Толстих, І. Дубровіної [6; 7; 9; 10; 11].

Переважно психологічна література розглядає термін захищеності як результат включення психологічних захистів, які спрямовані на мінімізацію чи усунення почуття тривоги, пов'язаного із конфліктною чи фруструючою ситуацією, що загрожує цілісності особистості. Вчені зазначають, що захисні механізми, відгороджуючи сферу свідомості від травмуючих переживань, формуючи зону актуального розвитку дитини, визначають її подальший розвиток та соціальне становлення згідно з внутрішніми та зовнішніми умовами [6].

У контексті вирішення соціальних проблем Г.В. Сем'я вводить **термін психологічної захищеності**, визначаючи його як відносно стійке позитивне емоційне переживання та усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб та забезпечення соціальних прав у будь-якій ситуації. Цей термін пов'язаний з такими поняттями, як: безпека, довіра, впевненість, психоемоційна стабільність, задоволеність, комфорт. У контексті соціальної роботи термін вказує на результат діяльності цілісної системи законодавчо-закріплених економічних, правових та соціальних гарантій громадян, що забезпечує необхідний рівень їхньої життєдіяльності [13]. Вивчаючи особливості формування психологічної захищеності дітей у різних ситуаціях замісного влаштування (усиновлення національне та міждержавне, влаштування в замісну сім'ю на держане утримання дітей із системи державних інституцій), дослідник Галина Сем'я розкриває таке

психологічне явище, як «капсулювання», що проявляється у відчуженні від інших та себе, сприймання себе, як «нічийного» та набуття нової ідентичності через співвіднесення себе із новою сім'єю [13]. У ситуаціях замісного догляду за дітьми вчена виділяє 4 типи захищеності, що проявляється на психологічному рівні, як: 1) **реальна захищеність**, що супроводжується емоційним комфортом дитини; 2) **квazізахищеність**, коли психічна захищеність формалізується створенням зовнішніх умов соціального захисту; 3) **незахищеність** формування відчуженої внутрішньої позиції в ситуації дериваційних впливів; 4) **квazінезахищеність**, коли сформована внутрішня позиція стикається із відсутністю соціально-адекватного досвіду.

Автор також визначає умови, які будуть сприяти формуванню в дитини відчуття захищеності в ситуації її влаштування в замісну сім'ю. Перерахуємо їх: 1) пріоритетність дотримання потреб та прав дитини; 2) формування у замісних батьків спеціальної компетентності, що передбачає відбір та навчання; 3) робота по психологічній сумісності членів замісної сім'ї та дитини. Як додаткові, автор виділяє такі умови: 1) згода дитини на влаштування; 2) заходи підготовки до влаштування як дитини, так і сім'ї; 3) усвідомлення терміну тривалості спільного проживання та роботи по підтримці стабільних зв'язків дитини; 4) вирішення питань узгодження стосунків у дитячій підсистемі замісної сім'ї. Автор також надає характеристики внутрішньої позиції захищеності, що включає цілісне ставлення до себе, інших та світу в цілому; рефлексію себе та інших; адекватну самооцінку; самостійність; соціальну активність та відповідальність за свої вчинки та загальну лінію свого життя; реалістичність життєвих планів; знання прав та обов'язків і усвідомлення взаємозв'язків між поняттями «хочу та можу». Також важливим виступає розуміння дитиною свого становища та усвідомлення його причин, наповненість психологічного часу дитини щодо минулого, теперішнього та майбутнього, як структурної ланки самосвідомості; впевненість у постійності соціальної ситуації; захищеність особистісного простору та мінімізація наслідків травмуючих подій; ціннісне ставлення зі сторони замісного оточення та підтримка професійно **підготовленого посередника** [13, с. 275].

Переважно всі дослідники сфери функціонування замісних сімей (Г. Сем'я, П. Котлі, Р. Картер, Г. Бевз, І. Пеша) наголошують на значущості ролі професійного працівника при створенні та функціонуванні соціальних систем [1; 4; 5; 13]. Нині формальні дії по захисту дитини окреслюються нормами правового та соціального захисту дитини, що реалізуються в межах діючого соціально-політичного устрою кожної окремої країни. Натомість психологічні умови організації безпечного простору для розвитку прийнятої в сім'ю дитини є більш різноманітними: їх спрощення може ініціювати процеси стигматизації, а відмова від такої категоризації ускладнюватиме процес оцінювання. В контексті функціонування прийомних сімей чисельні питання життєдіяльності сім'ї та дитини, які розкривають особливості процесу взаємодобору та адаптації сім'ї і дитини, внутрішньосімейної взаємодії, індивідуального розвитку дитини та корекції відхилень, а також питання оцінки, підготовки та супроводу прийомних сімей будуть трактуватися через суб'єктивне бачення як спеціалістів, так і самих замісних батьків. Тож, з одного боку, процедурні питання захисту дитини обумовлені сталими адміністративно-соціальними межами праці уповноважених працівників, а з іншого – суб'єктивним баченням цього процесу. Дослідники системи замісної опіки над дітьми (П. Котлі, Р. Картер, Г. Бевз) відзначають виникнення численних непорозумінь, що ускладнюють, а інколи й унеможливають системне вирішення завдань захисту дітей у контексті адекватного задоволення їхніх потреб [5, с. 14; 4, с. 23]. Зокрема Р. Картер зазначає, що ресурсом для заповнення виявленого дефіциту, насамперед, може виступати активність недержавних громадських організацій [4, с. 66].

Перш за все слід зазначити, що наукова категорія соціальної роботи виступає багатолікою та неоднорідною щодо форм, які вона набуває в різних соціальних культурах. Орієнтуючись на потреби конкретних людей та груп, соціальна робота розгортається в межах певного державного устрою та традиційно-культурних надбань суспільства. Більше того, науковці зазначають, що практика її застосування можлива лише в тому ступені, в якому її санкціонує суспільство [11, с. 25]. Виступаючи відображенням соціальної політики та її практичним виміром, соціальна робота має своїм об'єктом саме соціальні зв'язки, в які включений клієнт (індивідуальний чи груповий) [3; 18; 19]. Вчені відзначають двобічний предмет діяльності соціального працівника: з одного боку, задоволення потреб клієнта, а з іншого – підтримка стабільності в суспільстві. Факт можливого конфлікту між інтересами держави та запитамі клієнта засвідчуватиме, що характер державного утворення, як патерналістської структури, завжди буде посилювати тенденції формування аналогічної соціальної політики та ствердження аналогічних принципів соціальної справедливості – патерналістської за принципами рівного розподілу чи релятивістської, із визнанням права меншості з диференціацією розподілу життєвих благ [3; 18; 19]. Фахівці у сфері соціальної роботи наголошують, що моделі прийняття професійних рішень (патерналістична, контрактна та персоналістична) стверджуються відповідно до соціального устрою [3, с. 34-35].

Науковці засвідчують, що соціальна робота, в контексті її практичного ціннісного втілення соціальної політики, одноразово включає декілька соціальних рівнів перетворюючої діяльності. Зокрема Шапіро виділяє три: макрорівень (суспільство в цілому); мезорівень (соціальні інститути та спільноти) і макрорівень (сім'я та індивіди) [18]. Тетяна Семигіна та Олена Іванова виділяють п'ять рівнів, які представляються певними інституціями щодо їх реалізації. Так, перший рівень передбачає формування соціальної політики, другий – забезпечення механізмів її реалізації, третій – формування напрямів системної роботи з певним колом проблем, четвертий – робота з проблемою як окремою ситуацією і п'ятий – робота з окремим випадком [15, с. 112]. Специфікою соціальної роботи виступає той факт, що робота з індивідуальним випадком чи ситуацією завжди передбачає атаку на інші структурні рівні її існування [19]. У цьому контексті концепція сталого розвитку дає новий ракурс вивчення соціальних процесів та механізмів підтримки безпеки та забезпечення захищеності [14].

Наше дослідження показало, що становлення професійної соціальної роботи у сфері захисту дітей ще не має цілісного визначення і реалізується в межах окремих запитів без співвіднесення із потребами системи охорони дитинства та захисту дітей. Так, на постсоціалістичному просторі питання соціальної роботи з дітьми, які пережили сексуальне насильство, вивчають М.А. Гуліна, О.М. Боголюбова; роботу з підлітками – М.А. Гуліна, С.Ф. Левін; роботу з соціальними сиротами – М.А. Гуліна, А.М. Козлова; з різними категоріями сімей – І.М. Трубавіна, В.Г. Бочарова, Л.Г. Гусякова, І.А. Зимня, О.І. Холостова, Т. М. Коваленко, питання раннього втручання розкриваються в працях Р.Ж. Мухамедрахімова [11].

Правовий формат функціонування замісної системи опіки на дітьми розкривається в працях В.О. Цветкова, Ю.Ф. Безпалова (Російська Федерація), Л.І. Тарусова (Україна); макросоціальний рівень аналізу соціальних процесів формування явища соціального сирітства та потреби в замісній опіці описаний в працях соціологів (І.І. Осипова, О.В. Заяц, Т.М. Коваленко, Е.Р. Алексеева), а рівень менеджменту та соціальних технологій розкривається у працях педагогів (М.Ф. Терновська) [7; 11; 13; 17].

Загальними питаннями розвитку сім'ї та суспільства займаються М.П. Лукашевич, І.І. Мигович, В.П. Бех, М.Ф. Головатий, А.Й. Капська, О.В. Скуратівський, О.М. Палій,

О. Якуба, О.І. Антонов, С.І. Голод, М.С. Мацковський, О.Г. Харчев, Л.Г. Гусякова, зокрема у сфері соціальних технологій соціальної роботи: О. Безпалько, І.В. Пеша, Ж.В. Петрочко, С.О. Белічева, Г.І. Камаєва, І.Ю. Козаченко, М.А. Гуліна, Є.В. Кулебякін, О.М. Савчук, Н.В. Кабаченко, Т.В. Семигіна, І.М. Грига, Ю.П. Сурмін, М.В. Туленков. Питання підготовки соціальних працівників вивчають Н.Є. Корольова, В.Г. Бочарова, Г.Н. Філонова, А.Ш. Галімова [1; 2; 18; 19].

У результаті дослідження встановлено, що питання замісної опіки мало досліджується в контексті вивчення охоронних систем, а переважно у протиставленні нужденності позиції дитини відносно суспільства загалом. Можливо саме цим пояснюється локальність та нестабільність вже впроваджених систем замісного опікування над дитиною. Проведений нами аналіз доводить, що представлення організації роботи в системі замісної опіки над дитиною, переважно, не виходить за межі встановленої компетентності. Так, праці соціолога Е.Р. Алексєєвої та педагога М.Ф. Терновської розкривають особливості функціонування патронатної системи замісної опіки над дітьми; питання попередження соціального сирітства в контексті діючої соціальної системи розкриваються в працях соціолога І.І. Осипової. Наразі науковці (В.М. Ослон, Г.М. Бєвз, Р. Картер, П. Котлі) наполягають на перегляді та розбудові нових підходів у питаннях захисту дітей, розглядаючи цей напрямок роботи як інноваційний. Більшість учених наголошують на компаративному підході до вивчення соціальних систем, однією з яких і є система замісного опікування над дитиною. Науковці М.П. Лукашевич та В.П. Бєх, надаючи соціальній роботі роль носія громадянського суспільства, тим самим наголошують на ключовій ролі в цьому процесі соціального працівника як агента змін і носія відчуття захищеності [2]. Вчені погоджуються, що соціальна робота завжди буде виступати тією сферою, яка найбільш схильна до інтеграції різних знань і вимагатиме від соціального працівника вміння їх застосування в безпосередній практиці як на рівні індивіда, так і суспільства в цілому [11, с. 27-35].

Висновки. Проведений експрес-аналіз представленості в соціально-психологічній літературі поняття безпеки та захищеності в контексті захисту дітей надав можливість констатувати локальність її вивчення та відсутність компаративних досліджень, які б надали можливість системного бачення цього явища. Переважно питання потреби дітей у замісній опіці розглядаються в протиставленні загальним нормам суспільного життя позиції дитини, як нужденної. Науковцями доведено, що незадоволення потреб безпеки дитини наносить суттєвий удар у напрямку пониження просоціальності, що відображається як в індивідуальному, так і соціальному рівні розвитку. Становлення професійної соціальної роботи розглядається інтегруючою ланкою урегулювання соціальних процесів, що перш за все стосуються питань безпеки та захищеності клієнтів соціальної роботи та має бути поставлено в основу розбудови соціальних систем, у тому числі в контексті завдань замісної опіки над дітьми. Дослідження наголосило на перегляді підходів створення соціальних охоронних систем як превентивної, так і відтворувальної дії.

Список використаних джерел

1. Бєвз Г. М. Приймозна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія / Г. М. Бєвз. – К. : Слово, 2010. – 352 с.
2. Бєх В. П. Соціальна робота і формування громадянського суспільства : монографія / В. П. Бєх, М. П. Лукашевич, М. В. Туленков ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ імені Драгоманова, 2008. – 599 с.
3. *Інновації у соціальних службах* : [навч.-метод. посіб.] / Т. В. Семигіна, В. В. Покладова, І. М. Грига та ін. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 168 с.
4. Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт) / Річард Картер ; [переклад з англійської]. – К. : Логос, 2005. – 88 с.

5. *Котли П.* Новые приемные родители. Первый опыт / Патриция Котли ; [пер. с англ. Н. И. Ивановой]. – Новосибирск : ООО «Дата», 2000. – 200 с.
6. *Лишение* родительского попечительства: Хрестоматия : [учебное пособие для студентов пед. ун-тов и ин-тов] / ред.-сос. В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1991. – 223 с.
7. *Ослон В. Н.* Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В. Н. Ослон. – М. : Генезис, 2006. – 368 с.
8. *Подольяк Я. В.* Психология безпеки : монографія / Я. В. Подольяк. – Х., 2009. – 324 с.
9. *Прихожан А. М.* Психология сиротства / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 416 с. : ил. – (Серия «Детскому психологу»).
10. *Психическое* развитие воспитанников детского дома / [под ред. И. В. Дубровиной, А. Г. Рузской] ; Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1990. – 264 с.
11. *Психология* социальной работы / О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и др. ; под общей ред. М. А. Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
12. Семигіна Т. В. Работа в громаді: практика й політика / Т. В. Семигіна. – К. : КМ Академія, 2004. – 180 с.
13. *Семья Г. В.* Основы психологической защищенности детей, оставшихся без попечения родителей : дис. д-ра психол. наук : спец. 19.00.13 / Галина Владимировна Семья. – М. : РГБ, 2004. – 350 с.
14. *Сила Т. І.* Концепція сталого соціального розвитку: історія та сучасні підходи / Т. І. Сила // Актуальні проблеми сталого соціального розвитку: погляд молоді : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції ; м. Чернігів, 3 листопада 2010 р. – Чернігів : ЧДПСТП, 2010. – С. 9-11.
15. *Соціальна* робота в Україні: перші кроки / під ред. В. Полтавця. – К. : КМ Academia, 2000. – 236 с.
16. *Сухов А. Н.* Социальная психология безопасности : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. Н. Сухов. – М. : Академия, 2002. – 256 с.
17. *Терновская М. Ф.* Педагогические основы адаптации детей-социальных сирот в системе патронатного воспитания : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Мария Феликсовна Терновская. – М., 2004.
18. *Фирсов М. В.* Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / М. В. Фирсов, Б. Ю. Шапиро. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
19. *Холостова Е. И.* Социальная политика и социальная работа : учебное пособие / Е. И. Холостова. – 2-е изд. – М. : Дашков и К°, 2008. – 216 с.

УДК 364-78

Ю.О. Дем'яненко, канд. психол. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ НАРАТИВНИХ МЕТОДІВ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

У статті розглядаються основні аспекти соціальної роботи через призму біопсихосоціального підходу. Виділяється нарративний метод як один із засобів надання психологічної допомоги соціально незахищеним верствам населення. Аргументується доцільність використання автобіографічного нарративного матеріалу для усвідомлення соціальним працівником основних потреб клієнта, що дає можливість надати своєчасну та доцільну допомогу.

Ключові слова: соціальна робота, нарратив, автобіографія, досвід, усвідомлення.

В статье рассматриваются основные аспекты социальной работы через призму биопсихосоциального подхода. Выделяется нарративный метод как один из способов оказания психологической помощи социально незащищенным слоям населения. Аргументируется целесообразность использования автобиографического нарративного материала для осознания социальным работником основных потребностей клиента, что даёт возможность оказать своевременную и целесообразную помощь.

Ключевые слова: социальная работа, нарратив, автобиография, опыт, осознание.